

Boekbesprekingen

Hart, B. de

Een tweede paspoort: Dubbele nationaliteit in de Verenigde Staten, Duitsland en Nederland

Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012, 244 pp.
ISBN 978 90 8964 444 2

Dubbele nationaliteit – die, anders dan de titel van haar boek suggereert, volgens De Hart moet worden onderscheiden van een dubbel paspoort (p. 32-33) – komt en gaat als onderwerp van het Nederlandse politieke debat. Meestal wordt het na een ‘verontrustende’ gebeurtenis in de schijnwerpers geplaatst, zoals na de moord op Theo van Gogh door een man met een Marokkaanse en Nederlandse nationaliteit in 2004 en met de aanstelling van twee staatssecretarissen met een Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse nationaliteit in 2007. Op dit moment bevindt het onderwerp zich weer wat in de luwte, al waren er in 2012 nog plannen om de mogelijkheden tot dubbele nationaliteit verder te beperken. Dat voorstel is inmiddels weer ingetrokken, omdat de maatregelen niet bij het beleid van het huidige kabinet passen, aldus staatssecretaris van Veiligheid en Justitie Fred Teeven.¹

Dergelijke schommelingen, niet

alleen in de aandacht voor dubbele nationaliteit maar ook in de richting van het debat (inperken, houden zoals het is of uitbreiden), worden nauwkeurig besproken in *Een tweede paspoort*, door juriste en rechtssociologe De Hart omschreven als een studie met een bottom-up, vergelijkend en historisch perspectief (p. 25). Het historische aspect krijgt de meeste aandacht: geordend naar verschillende thema's biedt De Hart in vijf hoofdstukken een overzicht van regelgeving en discussies over dubbele nationaliteit van grofweg 1945 tot en met 2010. Ze richt zich hierbij op de nationaliteit van verschillende – elkaar deels overlappende – categorieën: vrouwen, kinderen, emigranten, immigranten en vijanden in tijden van oorlog. In deze hoofdstukken maakt De Hart ook een landenvergelijking: naast Nederland bespreekt ze de Verenigde Staten en Duitsland. Het bottom-upaspect komt vooral naar voren in drie hoofdstukken waarin 35 individuen en echtparen in/uit Nederland aan het woord komen die een dubbele nationaliteit hebben of hadden. De drie elementen van het boek hebben elk hun kracht, maar soms duizelt het je aan informatie.

Dat het schrijven van dit boek lan-

ger heeft geduurd dan het schrijven van haar proefschrift, zoals De Hart in haar voorwoord vermeldt (p. 12), is niet verwonderlijk. Een historisch overzicht van meer dan zestig jaar politieke discussies en regelingen op het gebied van dubbele nationaliteit in drie landen: het is een ambitieus project. De Hart laat een enorme hoeveelheid feiten passeren. Dat ze af en toe opmerkt dat ze de motivatie achter bepaalde wetsvoorstellen niet heeft kunnen vinden, neem je als lezer voor lief. Iedereen die over dubbele nationaliteit wil gaan schrijven of op zoek is naar specifieke feitjes, kan dit boek met een gerust hart als naslagwerk gebruiken. De thema's en hoofdstuktitels zijn origineel gekozen. Na een inleidend hoofdstuk waarin De Hart het onderwerp en haar aanpak kort introduceert, volgt niet een hoofdstuk over de dubbele nationaliteit van hedendaagse *usual suspects* – Mexicanen in de VS, Turken in Duitsland en Marokkanen in Nederland komen pas in hoofdstuk 6 aan bod – maar een bespreking van 'trouweloze dochters'. Vrouwen die met een buitenlandse man trouwden, verloren door hun huwelijk lange tijd automatisch de eigen nationaliteit; zij werden beschouwd als – onnadenkende – verraders (p. 59). Ook de aandacht voor wat De Hart 'verloren zonen' noemt is verfrissend; in discussies over nationaliteit zijn emigranten vaak een vergeten groep. In deze hoofdstukken wordt duidelijk dat het denken over nati-

onaliteit veel zegt over heersende ideeën over de (on)gelijkheid tussen man en vrouw en tussen emigrant en immigrant. Het is jammer dat dergelijke bespiegelingen pas aan het eind van elk hoofdstuk staan, onder de niet altijd toepasselijke noemer 'De relatie tussen individu en staat' (het gaat immers meestal niet over individuen, maar om categorieën mensen).

De landenvergelijking levert opnieuw een rijkdom aan feiten op en bovendien leuke anekdotes, maar het is de vraag of *Een tweede paspoort* eronder had geleden wanneer alleen Nederland als casus had gediend. De Hart legt in het inleidende hoofdstuk kort uit waarom het interessant is om een vergelijking te maken – de drie gekozen landen worden 'gewoonlijk als zeer verschillend getypeerd' (p. 26) – maar aan wat dan precies de veronderstelde verschillen zijn en hoe haar studie deze bevestigt of weerlegt, maakt ze weinig woorden vuil. Daardoor is het soms toch enigszins een opgave de aandacht bij het boek te houden. Dit geldt met name voor de hoofdstukken over de nationaliteit van kinderen en 'vijandige strijders'. In het laatstgenoemde hoofdstuk wordt eerst de situatie in de VS ten tijde van Tweede Wereldoorlog besproken, daarna de periode van de *war on terror*, dan Duitsland tijdens Tweede Wereldoorlog, dan de Duitse strijd tegen terrorisme, en dan moet Nederland nog komen. Het is zonde dat de daaropvolgende daadwerkelijke

vergelijking maar vier bladzijden telt.

De hoofdstukken over de geïnterviewde ervaringsdeskundigen missen een duidelijke afbakening, maar gaan vooral over de relatie tussen nationaliteit en thema's als integratie, identiteit en loyaliteit. Net als in de historische rechtsvergelijkende hoofdstukken gaat De Hart hierbij nauwelijks in debat met andere wetenschappers. Op basis van haar interviews concludeert de auteur dat het hebben van een dubbele nationaliteit niets zegt over de identificatie van migranten met Nederland (p. 252 en 262). Tegelijkertijd benadrukt ze in deze hoofdstukken echter dat er wel degelijk een verband is tussen de Nederlandse nationaliteit en gevoelsmatige betrokkenheid: de – aan het taalgebruik te zien veelal wat elitaire – respondenten zijn Nederlander geworden juist om uiting te geven aan hun ervaren verbondenheid met het land (p. 233).

Hoewel De Hart in haar voorwoord zegt enige afstand te hebben willen bewaren tot het debat (p. 11), is het vanaf het begin duidelijk waar zij zelf staat. De onschuldige baby's van verschillende komaf op de cover, de twee motto's over het niet-geworteld zijn van de mens en haar slotpleidooi tegen de – inmiddels dus alweer van tafel zijnde – plannen om dubbele nationaliteit verder in te perken spreken voor

zich. De Hart had de andere kant van het verhaal – problemen die wel degelijk kunnen voortkomen uit het hebben van meerdere nationaliteiten – meer aandacht kunnen geven. Het lijkt soms alsof de ideale wereld er een is waarin iedereen twee of meer nationaliteiten heeft. De grootste gemiste kans is echter dat De Hart een thema dat in bijna alle hoofdstukken impliciet aanwezig is niet systematischer heeft besproken: het gebruiken van nationaliteit als middel om als 'minderwaardig' beschouwde etnische groepen te reguleren. Het wantrouwen jegens Japanse Amerikanen ten tijde van Tweede Wereldoorlog en Turkse Duitsers of Marokkaanse Nederlanders heden ten dage heeft slechts gedeeltelijk te maken met dubbele nationaliteit en veel meer, zoals De Hart zelf al enkele keren aangeeft (p. 170, 203, 253), met ras en etniciteit. Ideeën over dubbele nationaliteit zijn vaak een uiting van diepgewortelde opvattingen over etnische superioriteit en inferioriteit.

Noot

1. Zie 'Voorstel van Rijkswet ter aanscherping van de voorwaarden voor verkrijging en verlening van het Nederlanderschap', www.rijksoverheid.nl, 18 maart 2013, en 'Teeven trekt wetsvoorstel paspoort in', www.telegraaf.nl, 19 maart 2013.

Marianne van Bochove

Mohnen, S.M.

Neighborhood context and health. How neighborhood social capital affects individual health

Dissertatie Universiteit Utrecht, 2012

ISBN 9789085707868

In 2006 verscheen er een artikel in de Britse krant *The Guardian* met de titel 'In Iraq, life expectancy is 67. Minutes from Glasgow city centre, it's 54'. Het artikel bespreekt de alarmerend lage levensverwachting in de achterstandswijk Calton, en roept de vraag op hoe het kan dat mensen in een Schotse buurt een gemiddeld korter leven kennen dan inwoners van Irak in oorlogstijd, Noord-Korea en de Gaza-strook. Opmerkelijk genoeg hoeft er maar een paar straten verder gekeken te worden voor een heel ander beeld: in de meer welgestelde buurten van Glasgow is de levensverwachting zo'n 10 jaar hoger. Ook op andere gezondheids-indicatoren (zoals hartaanvallen, kanker en zelfdoding) blijft Calton sterk achter bij het stedelijk gemiddelde.

Glasgow is maar een voorbeeld van een stad waarin enorme gezondheidsverschillen tussen buurten waargenomen zijn. Wetenschappers en beleidsmakers zijn daarom al decennialang op zoek naar het antwoord op de vraag waardoor deze buurtverschillen in gezondheid veroorzaakt worden. Tot dusverre hebben ze zich hierbij vooral gericht op de fysieke en sociaal-economische kenmerken

van buurten (bijvoorbeeld de aanwezigheid van winkels die gezond voedsel verkopen en het percentage hoogopgeleiden).

In dit proefschrift bouwt Sigrid Mohnen voort op deze onderzoeken door een derde verklarende factor voor buurtverschillen in gezondheid te bestuderen. Zij roept de vraag op in hoeverre sociaal kapitaal kan verklaren waarom de gezondheid zo sterk kan verschillen tussen buurten. Het gaat hierbij om de aanwezigheid van gezamenlijke hulpbronnen op buurtniveau, en om sociale controle, gedeelde normen, reciprociteit en wederzijds vertrouwen tussen burens. Deze invalshoek is niet geheel nieuw: met name in de afgelopen twintig jaar zijn er verschillende artikelen verschenen die bestudeerd hebben in hoeverre sociaal kapitaal kan dienen als verklaring voor buurtverschillen in gezondheid. Niettemin hebben deze artikelen verschillende beperkingen, die Sigrid Mohnen in dit proefschrift beoogt aan te pakken. Het bestaande onderzoek op dit gebied heeft erg uiteenlopende resultaten opgeleverd: in sommige studies werd een positieve relatie tussen sociaal kapitaal in buurten gevonden, terwijl het verband in andere onderzoeken afwezig of zelfs negatief bleek te zijn. Tot dusverre is niet duidelijk geworden hoe deze verschillende onderzoeksresultaten verklaard kunnen worden, en is het dus moeilijk om sterke conclusies te trekken over de rol van sociaal kapitaal in het

verklaren van buurtverschillen in gezondheid.

Sigrid Mohnen stelt dat dit kan komen doordat er onvoldoende duidelijkheid is over de mechanismen die sociaal kapitaal op buurtniveau verbinden met gezondheid. Bovendien is het plausibel dat sociaal kapitaal niet in alle omstandigheden en voor alle individuen een even positieve invloed op de gezondheid heeft. De centrale onderzoeksvraag die zij wil beantwoorden is dan ook niet alleen in hoeverre sociaal kapitaal op buurtniveau invloed heeft op de gezondheid, maar ook hoe en onder welke omstandigheden dit gebeurt. Om een antwoord te geven op deze vraag maakt zij gebruik van gegevens over individuen uit ongeveer 3500 Nederlandse buurten. Geavanceerde varianten op de bekende multiniveau-regressieanalyses zijn gebruikt om de gegevens te analyseren. De onderzoeksvraag wordt beantwoord in vier stappen, die elk beschreven worden in een afzonderlijk hoofdstuk.

In hoofdstuk 2 wordt allereerst de beschrijvende vraag opgeworpen in hoeverre sociaal kapitaal op buurtniveau invloed heeft op de gezondheid indien rekening gehouden wordt met fysieke en sociaaleconomische kenmerken van de buurt. De resultaten laten zien dat er ook na controle voor deze kenmerken inderdaad een verband waargenomen wordt tussen sociaal kapitaal en gezondheid. In hoofdstuk 3 wordt vervolgens getoond dat dit niet komt doordat

individuen in buurten met veel sociaal kapitaal zelf sterke sociale netwerken en veel vertrouwen hebben: de totale hoeveelheid sociaal kapitaal op buurtniveau heeft een gunstige invloed op de gezondheid die verder gaat dan het nut van de persoonlijke netwerken van de verschillende individuen in de buurt. Uit hoofdstuk 3 blijkt ook dat de mate waarin sociaal kapitaal op buurtniveau positief werkt voor de gezondheid afhangt van individuele omstandigheden. Sociaal kapitaal op buurtniveau heeft vooral positieve gevolgen voor individuen met zwakke persoonlijke netwerken, en biedt als zodanig compensatie voor een gebrek aan individueel sociaal kapitaal. Ook hoofdstuk 4 laat zien dat de omstandigheden van belang zijn: de positieve invloed van sociaal kapitaal komt pas aan de oppervlakte als mensen langer dan zes jaar in dezelfde buurt wonen, en verdwijnt weer als mensen langer dan 22 jaar in dezelfde buurt wonen. Hoofdstuk 5 toont tot slot aan dat een hogere mate van lichamelijke activiteit in buurten met veel sociaal kapitaal deels kan verklaren waarom sociaal kapitaal op buurtniveau gunstig is voor de gezondheid. Hetzelfde geldt echter niet voor roken, alcoholgebruik, voeding en slaap. Dit proefschrift boekt duidelijk progressie op eerder onderzoek naar de relatie tussen sociaal kapitaal op buurtniveau en gezondheid. De vraag naar de omstandigheden waarin sociaal kapitaal met name positief werkt is ver-

nieuwend en bijzonder relevant, omdat er sterke theoretische argumenten zijn om te veronderstellen dat sociaal kapitaal inderdaad niet voor iedereen een even positieve invloed op de gezondheid heeft. Daarnaast is een sterk punt van het proefschrift dat er nagedacht wordt over de mogelijke mechanismen die sociaal kapitaal verbinden met gezondheid, aangezien dit in eerdere studies te weinig gebeurd is, maar wel nodig is om ons verdere inzichten te bieden over de precieze werking van sociaal kapitaal. Niettemin heeft dit proefschrift ook enkele beperkingen. Het is jammer dat bovengenoemde mechanismen wel theoretisch uitgewerkt zijn, maar uiteindelijk amper getoetst worden. Dit ligt deels aan de beperkingen van de beschikbare data, maar deze beperkingen hadden met iets meer creativiteit sterker omzeild kunnen worden dan nu gedaan is. Verder was het mooi geweest om in de conclusieformulering meer de koppeling te maken naar de beleidscontext. Bijvoorbeeld, gegeven dat de Nederlandse overheid een steeds sterker beroep doet op de eigen sociale omgeving om te voorzien in zorg (zie de Wmo, Wet maatschappelijke ondersteuning), hoe waarschijnlijk is het dan dat mensen erin slagen om deze zorgondersteuning uit de eigen buurt te betrekken? En wat kan de overheid concreet doen om het sociaal kapitaal in buurten te bevorderen, en om te zorgen dat dit sociaal kapitaal beschikbaar is voor de

individuen die zelf sociale netwerken ontberen? De resultaten van dit proefschrift bieden voldoende aanleiding om hier in vervolgonderzoek dieper op in te gaan.

Tim Huijts

Vakgroep Sociologie, Universiteit Utrecht

Uitermark, J., Oudenampsen, M., Van Heerikhuizen, B. en Van Reekum, R. (red.)

Power to the People. Een anatomie van het populisme

Boom/Lemma, Den Haag, 2012

ISBN 978 90 5931 838 0

Rooduijn, M.

A Populist Zeitgeist? The Impact of Populism on Parties, Media and the Public in Western Europe

Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 2013, 206 pp.

ISBN 9789090273341

Wat hebben Hugo Chávez, kolonel Ghadafi, de Occupy-beweging, president Ahmedinajad, de Black Panthers en Pim Fortuyn met elkaar gemeen? Ze passeren allemaal de revue in de inleiding van *Power to the People*. De enige constante van het glibberige begrip populisme lijkt dat het een negatieve associatie heeft en dat je het label uitsluitend aan politieke tegenstanders toekent, nooit aan jezelf.

Power to the People is een bundeling van zeer uiteenlopende artikelen van wisselende kwaliteit die eerder verschenen in een themanum-

mer van het tijdschrift *Sociologie*. Ik zal in deze boekbespreking daarom alleen de mijns inziens drie beste bijdragen eruit lichten. Mede door het feit dat er nauwelijks een samenhang of rode draad in het boek valt te bespeuren, is de inleiding zonder twijfel het zwakste hoofdstuk van het boek. De redacteurs houden een pleidooi voor een 'conceptuele breuk' in het populisme-onderzoek, maar dit is niet overtuigend. Merkwaardig genoeg wordt het pleidooi bovendien genegeerd of zelfs weersproken door de auteurs van andere hoofdstukken.

Zo is de centrale stelling in het inleidende hoofdstuk dat het begrip populisme geen ideologie is, maar een set van stijlfiguren en sentimenten. In onder andere hoofdstuk 7 (een bijdrage van Elchardus en Spruyt) lezen we echter dat het populisme wel degelijk een kern van logisch samenhangende consistente opvattingen omvat. Elchardus en Spruyt constateren mijn inziens terecht dat er onder wetenschappers zelfs een 'verbazende mate van eensgezindheid' is. De kern van deze 'dunne' ideologie is dat populistten de scheidslijnen binnen de bevolking negeren en juist de tegenstelling tussen het homogene, 'goede' volk en de wereldvreemde elite benadrukken. Bovendien worden de belangen van de 'gewone mensen' door de corrupte elite, die alleen aan zichzelf denkt, stelselmatig genegeerd.

Dat het begrip populisme in de

eerste plaats naar deze inhoudelijke kern verwijst, wordt ook door Matthijs Rooduijn ondersteund in *A Populist Zeitgeist?* In het tweede hoofdstuk van dit proefschrift (cum laude) is Rooduijn op een interessante, inductieve wijze te werk gegaan. Hij selecteerde zes zeer diverse cases, waarover onder onderzoekers wijdverbreide overeenstemming bestaat dat het hier populistten betreft (Watson's *People's Party*, Perot's *Reform Party*, Perón's *Partido Justicialista*, Le Pens *Front National* en Berlusconi's *Forza Italia*). Vervolgens onderzocht hij de kleinste gemene deler om zo een 'minimale definitie' vast te stellen. Zijn conclusie: populistten hebben een bepaalde set ideeën gemeenschappelijk; ze delen echter niet een bepaalde stijl of partijorganisatie. Partijen zijn populistischer naarmate ze in hun boodschap in sterkere mate 'het volk' centraal stellen en als homogene eenheid beschouwen, de tegenstelling tussen het 'goede volk' en de corrupte elite benadrukken, en constateren dat de elite door de uitbuiting van het volk het land in een politieke, economische of culturele crisis heeft gestort. Dit terzijde: een interessante optie die in dit hoofdstuk niet door Rooduijn wordt genoemd, is om populisme als een *strategie* te beschouwen, namelijk als een kameleonachtige manier van standpuntbepaling, hetgeen Mudde (2004) 'opportunisme' noemt (zie bijvoorbeeld ook Muis & Scholte 2013).

De interessantste vraag is natuur-

lijk niet wat populisme precies is, maar wat de oorzaken en gevolgen zijn van de successen van populistische partijen. In het West-Europese politieke landschap wordt populisme vaak aan nationalisme of etnocentrisme gekoppeld, maar de twee hoeven uiteraard niet samen te gaan. Het bijzondere van de eerder genoemde bijdrage van Elchardus en Spruyt is dat zij niet, zoals gebruikelijk, de houding van het electoraat ten aanzien van allochtonen of etnische minderheden in kaart brengen, maar geïnteresseerd zijn in populistische opvattingen. Deze blijken in Vlaanderen verbazingwekkend wijd verbreid te zijn. Maar liefst 85% van de Vlamingen is het eens met de stelling dat politici beter moeten luisteren naar de problemen van de mensen en 71% is van mening dat ministers beter wat minder achter hun bureau kunnen zitten en zich wat meer onder het volk moeten begeven. Tot slot: ongeveer 40% onderschrijft de twee stellingen dat de mening van de eenvoudige man of vrouw in de straat veel meer waard is dan die van experts of politici, en dat mensen die lang gestudeerd hebben en veel diploma's bezitten niet eens weten hoe de wereld echt in elkaar zit.

Welke groepen zijn vatbaar voor zulke populistische opvattingen? Gezien deze operationalisatie zal het niemand verbazen dat populisme samenhangt met een laag opleidingsniveau. Evenmin verbazingwekkend is dat mensen met een intens televisiegebruik en een

populaire mediavorkeur vatbaarder zijn voor populisme. In het verklaringsmodel wordt ook een aantal andere factoren opgenomen die een significant verband blijken te hebben met populisme, zoals 'levenstevredenheid', 'relatieve deprivatie' en 'visie op de samenleving'. Visie op de samenleving geeft aan in hoeverre iemand van mening is dat de samenleving in een neerwaartse spiraal zit. Relatieve deprivatie meet of iemand zich voelt achtergesteld, met items zoals 'voor mensen zoals ik doet de overheid te weinig, het zijn steeds de anderen die worden voorgetrokken' en 'wij zijn het soort mensen dat altijd uit de boot valt'. Zoals wel vaker het geval is bij cross-sectioneel survey onderzoek, valt er over de veronderstelde causaliteit te discussiëren. De vraag is waarom de ene opvatting de andere opvatting (populisme) verklaart, en niet andersom. Elchardus en Spruyt gaan ervan uit dat sommige mensen ontevreden zijn en *daarom* vinden dat politici vaker de straat op moeten. Is het niet even plausibel te beweren dat mensen van oordeel zijn dat het slecht gaat met de samenleving, juist *omdat* politici te weinig naar 'het volk' luisteren. Een tweede discussiepunt is dat zo'n verklaring erg proximaal is. Ze roept namelijk onmiddellijk vervolgvragen op. Waar komt maatschappelijke onbehagen vandaan? Waarom vinden sommige mensen dat het de slecht gaat met de samenleving, en andere mensen juist niet?

De antwoorden kunnen overigens gedeeltelijk uit de onderzoeksresultaten afgeleid worden: als mensen sociaaleconomisch sterker staan, zijn ze minder vatbaar voor maatschappelijk onbehagen: onvrede hangt sterk samen met opleidingsniveau en economische positie.

Dit gegeven is het beginpunt van de meest boeiende bijdrage van *Power to the People*, hoofdstuk 2. Hierin bekritiseert Merijn Oudenampsen de verklaring, die Bovens en Wille (2011) geven voor de opkomst van het populisme. De centrale stelling in hun boek *Diplomatiedemocratie* is dat hoger opgeleiden meer politieke invloed hebben dan lager opgeleiden en dat daardoor Nederland vooral bestuurd wordt door degenen met de hoogste diploma's. Op zichzelf zou deze vertekening wat betreft de politieke representatie niet tot problemen hoeven te leiden. Echter, hoger en lager opgeleiden hebben niet dezelfde zorgen en belangen. Kort gezegd: hoger opgeleiden zijn kosmopolieten en lager opgeleiden zijn nationalist. Politici hebben echter niet de intentie om het electoraat te vertegenwoordigen, maar proberen vooral draagvlak voor hun eigen politieke voorkeuren te creëren. Er is dus geen 'representatie van onderop'. Zouden politici het wel als hun taak beschouwen om ook de beleidsvoorkeuren van lager opgeleiden te representeren, dan zouden populistische uitdagers geen kans hebben. Volgens Bovens en Wille is de opkomst van het

populisme dan ook een gezonde reactie op de politieke vertekening. De 'Fortuyn-revolte' in 2002 moet beschouwd worden als een plotselinge uitbarsting van rancune jegens de diplomademocratie.

Oudenampsen wijst op een aantal zwakke punten in dit betoog. Zijn belangrijkste bezwaar is dat er weliswaar sprake is van een maatschappelijke kloof tussen hoger en lager opgeleiden, maar dat dit gegeven geen schommelingen kan verklaren. Deze kloof bestaat namelijk al decennialang en is relatief stabiel. De prangende vraag blijft waarom het populisme zich dan niet eerder succesvol op het Nederlandse politieke toneel manifesteerde. Oudenampsen heeft hier een goed punt: wat verklaard moet worden is een trendbreuk. Lang voor Fortuyns opmars waren de omstandigheden immers al rijp voor een populistische doorbraak.

De 'logische conclusie' is volgens Oudenampsen dat Fortuyn blijkbaar een belangrijke invloed heeft uitgeoefend op de kiezers. Zijn betoog komt erop neer dat Fortuyn de ontevredenheid bij de bevolking heeft 'aangepraat'. Mijns inziens signaleert Oudenampsen terecht dat niet alleen de zogenoemde 'vraagzijde' (de kiezers), maar ook de 'aanbodzijde' (de politieke partijen) een rol moet spelen in een sluitende verklaring. Een electorale voedingsbodem leidt op zichzelf nog niet tot een populistische opstand, deze dient gearticuleerd en gemobiliseerd te worden.

Echter, de 'logische conclusie' van Oudenampsen druist in tegen de *communis opinio* dat nieuwkomer Fortuyn uitsprak wat een gedeelte van het electoraat al langer dacht. Lang voordat Fortuyn het politieke toneel betrad, bestond er onder een aanzienlijk deel van de bevolking al onvrede over de multiculturele samenleving. In de redenering van Oudenampsen is nauwelijks ruimte voor deze constatering. Tekennend is dat hij nergens vermeldt hoe groot de voedingsbodem voorafgaande aan de opkomst van Fortuyn eigenlijk was. Hij merkt slechts op dat op het thema 'aanpassing van etnische minderheden aan de Nederlandse cultuur' onder de kiezers tussen 1994 en 1998 een kleine verschuiving plaatsvond 'in progressieve richting' (Thomassen, Aarts & Van der Kolk 2000).

Door zijn nadruk op de rol van politieke gebeurtenissen en het publieke debat, schetst hij een vertekend beeld van lager opgeleiden. De politieke opinies van lager opgeleiden 'worden voortdurend opnieuw vormgegeven in een collectief proces' stelt hij bijvoorbeeld. Alsof zij onder invloed van het debat continu van gedachten wisselen. Empirisch onderzoek heeft juist keer op keer laten zien dat de houdingen van het Nederlandse electoraat relatief constant zijn. Aan de oppervlakte zien we wel schommelingen in stemvoorkoor, maar de onderliggende waarden en opvattingen blijven stabiel. Zo concludeert Oosterwaal (2009: 384) in een eerder nummer van

dit tijdschrift dat ten aanzien van de mening over het integratiebeleid tussen 1994 en 2006 'slechts kleine verschuivingen zichtbaar zijn'. Hiermee onderstreept ze de bevindingen van eerder onderzoek dat aantoonde Nederlandse burgers zich over de afgelopen jaren stabiel geïntegreerd hebben. Zij nemen overigens over het algemeen een 'intolerante positie' in, dat wil zeggen, zij onderschrijven veel vaker de stelling dat allochtonen en etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur dan dat zij vinden dat zij moeten kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur.

Het bovengenoemde onderzoek van Oosterwaal laat ook zien dat terwijl burgers meer aan de intolerante kant van het spectrum zijn geconcentreerd, de Nederlandse politieke partijen op het thema integratie door de jaren heen vooral een middenpositie of tolerante positie hebben ingenomen. Pas in 2006 vertoont de verdeling van de politieke partijen op het integratiebeleid meer overeenkomst met de positionering van de Nederlandse bevolking, omdat de meeste partijen een intolerantere positie op het integratiebeleid innemen. Gezien de wijdverbreidheid van populistische opvattingen, is de vraag of gevestigde partijen niet alleen hun standpunten ten aanzien van integratie en immigratie hebben aangepast, maar of ze ook populistischer zijn geworden. Er is al wel onderzocht of partijen,

onder invloed van successen van populisten, in hun immigratie- en integratiestandpunten naar rechts zijn opgeschoven, maar nog niet of dit ook geldt voor de populistische boodschap.

Rooduijn werpt deze interessante vraag op in hoofdstuk 4 van zijn proefschrift; hierin staan dus niet de populistische partijen centraal, maar de gevestigde partijen. Dit onderzoek, dat een systematische inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's behelst, is overigens ook als bijdrage opgenomen in *Power to the People* (hoofdstuk 10). In tegenstelling tot de these van Mudde (2004) dat er sprake is van een 'populistische tijdgeest', concludeert Rooduijn dat de gevestigde partijen in verschillende Europese landen (Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland en Verenigd Koninkrijk) de afgelopen decennia (1988-2004) niet populistischer zijn geworden. Zelfs niet nadat ze electorale verliezen lijden of nadat populisten zetels winnen.

Een voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat het voor gevestigde partijen lastig is om zich af te zetten tegen de bestuurlijke elite. Ze maken hier immers zelf deel van uit. Opmerkelijk is dat populistische partijen niet immuun zijn voor hun eigen electorale successen. Na zetelwinst matigen populistische partijen hun populistische toon. Als waarschijnlijkste verklaring hiervoor stelt Rooduijn dat een gegroeide populistische partij zich als een acceptabele mogelijke coalitiepart-

ner wil opstellen. Illustratief is de ontwikkeling van de SP. Het percentage populistische paragrafen in hun verkiezingsprogramma's daalde tussen 1994 en 2006 van maar liefst 16,4% naar slechts 1,4%. In tegenstelling tot de gevestigde partijen laat Rooduijn in hoofdstuk 5 zien dat het publieke debat in de eerdergenoemde vijf landen wél beïnvloed lijkt te zijn door electorale successen van populistische partijen. Rooduijn analyseerde de opiniepagina's van zowel de kwaliteitspers als tabloids gedurende de verkiezingscampagnes tijdens de afgelopen twintig jaar. Opvallend is dat de mate van populisme nauwelijks blijkt te verschillen tussen beide soorten kranten. Zo bevatten opinie artikelen in *De Telegraaf* en het *NRC Handelsblad* in 2006 gemiddeld respectievelijk 6% en 3% populistisch getinte alinea's. Ingezonden brieven waren overigens veel vaker populistisch van toon dan de overige artikelen. Het debat in de media is door de tijd in het algemeen ietsje populistischer geworden. Dit komt door de toegenomen electorale successen van populisten. Als je rekening houdt met het feit dat het gebruik van populistische argumenten in artikelen zal toe- of afnemen naarmate zulke partijen het beter of slechter doen in de peilingen, heeft de factor 'tijd' op zichzelf geen significante invloed meer. Zo was de populistische toon in de Nederlandse dagbladen bijvoorbeeld aanzienlijk groter in 2002 dan in 2006.

Net zoals men kan discussiëren over de vraag of de opkomst van populistische partijen een gezonde correctie is op een vertekende volksvertegenwoordiging, kan een vergelijkbare kwestie opgeworpen worden: is de toegenomen populistische toon van het debat, die verband houdt met de groei van deze partijen, zorgelijk of niet?

Het antwoord dat iemand op deze vraag geeft, zal waarschijnlijk sterk afhangen van welke van deze twee ontwikkelingen in de analyse centraal wordt gesteld. Rooduijn laat zien dat opiniemakers en *gatekeepers* reageren op de politieke machtsverhoudingen (zoals uitgedrukt in de peilingen) en dat het publieke debat een afspiegeling is van welke partijen en bijbehorende politieke boodschappen populariteit genieten onder het electoraat. Maar in hoeverre worden de politieke machtsverhoudingen eigenlijk zélf beïnvloed door het debat in de media? Populariteit en publiciteit kunnen elkaar versterken. Zo toonden Koopmans en Muis (2008) aan dat wanneer Fortuyn in de peilingen steeg, hij meer media aandacht verwierf, hetgeen op haar beurt de electorale steun verder vergrootte.

Legt men het primaat bij de kiezers (dus niet bij de journalisten en opiniemakers), dan kan men in navolging van Bovens en Wille stellen dat burgers minder vaak boze brieven over een corrupte en arrogante elite naar de kranten zullen sturen, indien het gevoerde beleid minder sterk afwijkt van wat het merendeel van de burgers wense-

lijk acht. Gezien het feit dat bijvoorbeeld falende bankiers exorbitante bonussen mogen opstrijken en managers in de publieke sector steeds vaker vooral hun eigen financieel gewin lijken te nastreven, zou men zich zelfs juist kunnen afvragen waarom het aandeel populistische passages op de opiniepagina's eigenlijk niet veel hoger ligt.

Literatuur

- Bovens, M. & A. Wille (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Koopmans, R. & J. Muis (2009). The rise of right-wing populist Pim Fortuyn in the Netherlands. A Discursive Opportunity Approach. *European Journal of Political Research* 48:5, 642-664.
- Mudde, C. (2004). The populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39:4, 541-563.
- Muis, J. & M. Scholte (2013). How to find the 'winning formula'? Conducting simulation experiments to grasp the tactical moves and fortunes of populist radical right parties. *Acta Politica*, 48:1, 22-46.
- Oosterwaal, A. (2009). Polarisatie in de Nederlandse samenleving en politiek: het integratiebeleid. *Mens & Maatschappij*, 84:4, 369-392.
- Thomassen, J.J.A., K. Aarts & H. van der Kolk (2000). *Politieke veranderingen in Nederland*. Den Haag: SDU.

Jasper Muis